

О. М. Самкова

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНОГО СТЕРЕОТИПУ ПРОФЕСІЇ ТА РЕФЛЕКСІЇ НА ПРОФЕСІЙНУ ІДЕНТИЧНІСТЬ ПСИХОЛОГА

Представлено результати дослідження впливу соціального стереотипу професії та рефлексії на професійну ідентичність психолога; з'ясовано специфіку системи соціальних стереотипів, що стосуються професії “психолог”; визначено основні джерела формування соціального стереотипу професії, а також рівень розвитку рефлексії особистості в процесі навчання професії та практичної діяльності психолога; розглянуто фактори, які діють на різних етапах професійного становлення психолога. Показано, що вираженість професійної стереотипізації пов'язана з індивідуальними рисами особистості: чим більше особистість зосереджується на власних соціальних ролях, статусах та інших ознаках групової належності, тим більшою мірою вона піддається впливу соціальних стереотипів професії. З'ясовано, що реалістичне настановлення на оволодіння професією, прагнення досягти найвищого рівня професіоналізму позитивно корелюють із вираженістю рефлексивності, диференційованістю особистісної ідентичності, а також з представленістю комунікативного, фізичного, діяльнісного та персонального компонентів “Я” в структурі ідентичності. На основі результатів дослідження пояснено механізм впливу соціального стереотипу професії та рефлексії на професійну ідентичність; виявлено, що в процесі професійного розвитку соціальний стереотип професії, представлений когнітивним, поведінковим, афективним компонентами, та рівень рефлексії найкраще описують професійну ідентичність у групі професіоналів, оскільки ідентичність уже сформувалася та істотно залежить саме від професійно важливих якостей.

Ключові слова: соціальні стереотипи професії, рефлексія, професійні якості, професійна ідентичність, етапи професійного становлення.

Проблема. Система соціальних стереотипів, що стосуються професії “психолог”, з одного боку, є феноменом колективної свідомості, який має певну групову динаміку. Існує набір стійких соціальних стереотипів, що являє собою своєрідну матрицю, котра певним чином накладається на кожного представника цієї групи в процесі його освітньої та професійної соціалізації. Тому в межах професійної спільноти зміст стереотипів та характер їх взаємодії є універсальними категоріями. Система соціальних стереотипів та відповідних внутрішніх професійних настановлень є доволі стабільною структурою (у першу чергу

це стосується реалістичних настановлень на оволодіння професією, настановлення на самоцінне знання та прагматично-комфортного настановлення щодо професії). Але при цьому не можна говорити про те, що система професійних стереотипів абсолютно стабільна й несхильна до змін. Для трансформації деяких з виявлених стереотипів потрібен тривалий період часу, зрушення в професійному та особистісному розвитку людини. З другого боку, соціальні стереотипи професії являють собою неструктуровану сукупність, схильну до істотних швидких змін та залежну від індивідуальних особливостей.

Проблема вивчення соціальних стереотипів завжди привертала увагу вчених. Про це свідчать праці дослідників з цієї теми – В. С. Агєєва, О. О. Бодальова, І. С. Кона, В. М. Куніциної, В. М. Панфьорова, В.Ф. Петренка та ін. Стереотипи в уявленнях про професійну діяльність психологів вивчали С. О. Беляєв, І. Т. Кавецький, І. О. Коверзнева та ін. У сучасних дослідженнях феномен стереотипу представлений у наукових працях О. Є. Блинової, М. Б. Кліманської, Л. М. Огородник, М. І. Петрус, Л. В. Потапенко, О. С. Химович.

Виділимо відтак не вирішені раніше частини загальної проблеми. Дослідження сутності поняття “стереотип” його інтерпретацій та визначень має багато, пояснювальних можливостей, що становить особливу цінність для розв’язання означеної проблеми. Варто зазначити, що дослідники зазвичай приписують стереотипу у своїх визначеннях ті якості, які обумовлюються їхнім власним науково-методологічним підходом. На сьогоднішній день стереотипи заповнюють наше життя в усіх сферах, тому цей феномен розглядають як соціальне явище. У соціальній психології поняття “соціальний стереотип” визначають як схематизовану, спрощену характеристику соціальних об’єктів чи явищ, надзвичайно стійкий образ або уявлення про певний об’єкт, клас об’єктів чи соціальну групу. Що ж стосується професійної сфери особистості, то вона також асоціюється зі сформованими соціальними стереотипами професії. І хоч цю проблему науковці вивчають уже протягом тривалого часу, але досі немає чітких уявлень про особливості формування, трансформації соціального стереотипу професії в процесі навчання та практичної діяльності психолога.

Мета статті: виявити та проаналізувати закономірності взаємозв’язків між соціальним стереотипом професії, рефлексією і професійною ідентичністю в період навчання та практичної діяльності психолога.

Основними джерелами формування соціального стереотипу професії є: сімейна соціалізація, досвід взаємодії з представниками професійної спільноти, штучні та реальні образи, трансльовані соціо-

культурним оточенням, особливості освітньої соціалізації у ВНЗ, власний досвід виконання професійних завдань, успішність у робочій діяльності, оцінка та прийняття з боку професійного середовища, професійне вигорання. Ці фактори по черзі та по-різному діють на різних етапах професійного становлення психолога. Тому головним завданням емпіричного дослідження було розробити системну модель формування соціальних стереотипів професії, сформулювати загально-системні характеристики, властиві етапам професійного становлення психологів.

Загальна кількість респондентів, які взяли участь в емпіричному дослідженні, становила 190 осіб. Вибірка складалася з трьох груп осіб, які перебували на різних етапах професійного становлення: студенти спеціальності “психологія” 1-го курсу денної форми навчання Херсонського державного університету (66 осіб), студенти спеціальності “психологія” 5-го курсу денної форми навчання цього ж університету (60 осіб), психологи м. Херсона, які працюють за фахом, зі стажем роботи від 5 до 20 років (у середньому 7,2 року) (64 особи).

Для пошуку зв'язку між соціальним стереотипом професії, рефлексією і професійною ідентичністю в період навчання та практичної діяльності психолога ми використали низку математико-статистичних методів: кореляційний аналіз (розрахунок коефіцієнтів кореляції Пірсона), факторний аналіз, моделювання структурними рівняннями, що являє собою розвиток деяких методів з різних галузей статистики: множинної лінійної регресії, дисперсійного та факторного аналізу.

За допомогою регресійних рівнянь моделювалася структура взаємозв'язків між соціальним стереотипом професії, рефлексією та професійною ідентичністю у студентів 1 і 5-го курсів, а також у психологів, які працюють за фахом. Кожну модель зручно уявити у вигляді шляхової діаграми, де безпосередньо вимірюваним змінним відповідають прямокутники. Регресійні зв'язки позначаються односпрямованими стрілками, над якими вказуються стандартизовані коефіцієнти регресії, кореляції – двоспрямованими стрілками, над якими приводяться коефіцієнти парної кореляції за Пірсоном. Також над залежними змінними зазначаються коефіцієнти детермінації.

Кожна залежна змінна в моделі визначається як ваговим внеском змінних моделі, що її детермінують, так і факторами, які в ній не враховуються. Вплив останніх факторів описується залишковою змінною – “похибкою” – та розраховується для кожного залежного параметра. Її врахування забезпечує повноту моделі. Як правило, залишкові компоненти виносяться за рамки аналізованої моделі та не включаються в інтерпретацію. На наведених нижче шляхових діаграмах вони позначені літерою “e” з відповідною цифрою (від англ. *error* – похибка).

Розгляньмо інтегральну модель впливу соціального стереотипу професії та рефлексії на професійну ідентичність у студентів 1-го курсу (рис. 1). Як бачимо, на першокурсників найбільшою мірою за абсолютним значенням впливають такі параметри, як рефлексія ($\beta = 0,111$) та поведінковий стереотип ($\beta = 0,131$). Цей вплив є додатним – тобто рівень розвинутості рефлексії та сформованості системи патернів професійної поведінки на етапі первинного ознайомлення із професією впливає на рівень професійної ідентичності. Проте стандартизовані регресійні коефіцієнти, які описують ці впливи, не були статистично значущими ($p > 0,05$), що не дає нам можливості перенести виявлені закономірності на всю генеральну сукупність.

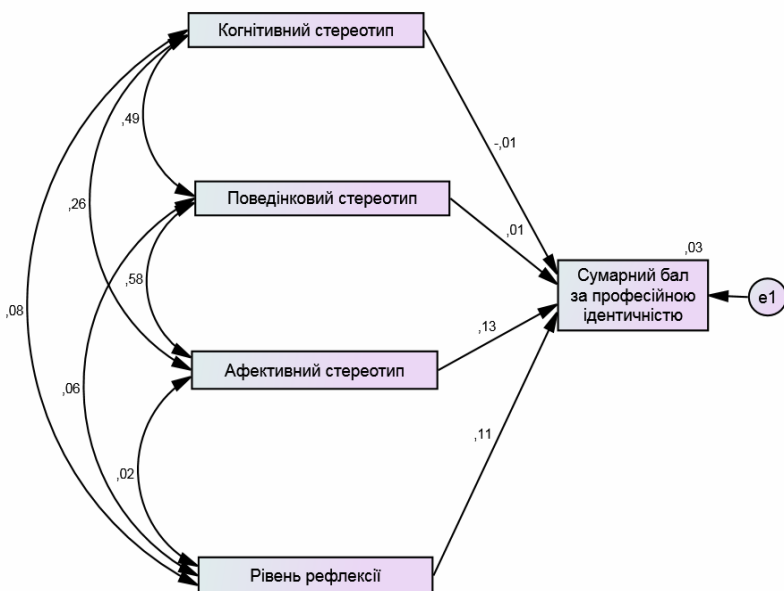

Рис. 1. Інтегральна модель впливу соціального стереотипу професії та рефлексії на професійну ідентичність студентів 1-го курсу

Показник рефлексії не виявив статистично значущих кореляцій з іншими незалежними змінними в регресійній моделі. Проте було виявлено статистично значущі кореляції між психологічними феноменами в структурі професійних стереотипів. Так, когнітивний стереотип був тісно пов'язаний із поведінковим стереотипом ($r = 0,494$), а також досить суттєво – з афективним стереотипом ($r = 0,264$). Так само поведінковий стереотип був тісно пов'язаний з афективним стереотипом

($r = 0,579$). Такі сильні кореляційні взаємозв'язки свідчать про те, що згадані психологічні конструкти в структурі професійних стереотипів є недостатньо диференційованими, тобто їхня специфічність ще не виокремилась.

Виявлена нами нерозвинутість системи детермінації професійної ідентичності у першокурсників кореспондує з даними І. А. Дружиніної, яка встановила, що на 1-му курсі серед професійних самохарактеристик ідентифікація себе із “психологом” трапляється тільки у 10 % опитаних, а слова “майбутній фахівець”, “професіонал” не використовуються [1]. Слід зазначити, що на початку навчання у ВНЗ першокурсники долучаються до нової системи взаємин, займають нову соціальну позицію. Це період адаптації до навчання у виші. Дослідження О. Чуйко та Х. Червак засвідчили, що на 1-му курсі рівень сформованого когнітивного компонента є невисоким. Автори звертають увагу на те, що в студентів є уже певні професійні плани, але у свідомості першокурсників ці плани безпосередньо пов'язані з мріями, очікуваннями. Дослідники констатують наявність певного уявлення про професію, про основні аспекти роботи психолога, хоча ще немає відчуття належності до середовища психологів, а відчуття належності пов'язане передусім з навчальним середовищем [4].

В інтегральній моделі впливу соціального стереотипу професії та рефлексії на професійну ідентичність у студентів 5-го курсу (рис. 2) звертає на себе увагу певна кількість від'ємних параметрів. Так, рефлексія обернено пов'язана із професійною ідентичністю ($\beta = -0,121$). Також із професійною ідентичністю від'ємно пов'язаний когнітивний стереотип ($\beta = -0,166$). Таким чином, більш високий рівень рефлексії співвідноситься із зниженням рівня професійної самосвідомості особистості. Аналогічно й система уявлень, настановлень про професіонала-спеціаліста, професійну діяльність тощо, що являє собою когнітивний стереотип, негативно впливає на професійну ідентичність.

Взаємозв'язок між поведінковим стереотипом і професійною ідентичністю, а також між афективним стереотипом і професійною ідентичністю був додатним, але дуже слабким (відповідно $\beta = 0,047$ і $\beta = 0,002$). У цілому стандартизовані регресійні коефіцієнти, які описують ці впливи, не були статистично значущими ($p > 0,05$), через що виявлені закономірності не можна перенести на всю генеральну сукупність.

За О. Р. Фонарьовим, “професійна ідентичність характеризується відповідністю між індивідуальними та соціальними уявленнями про професію, її значущістю для суб'єкта. Вона оцінюється на основі суб'єктивних показників: особистісної ідентичності (близькість уявлень про власні особистісні якості та якості, притаманні професіона-

лу), ціннісної ідентичності (близькість цінностей особистості й професіоналізму), задоволеності працею (умовами її здійснення) та задоволеності професією” [4, с. 83]. Отже, у цьому випадку ми бачимо певну невідповідність між дослідженими компонентами, що формують професійну ідентичність.

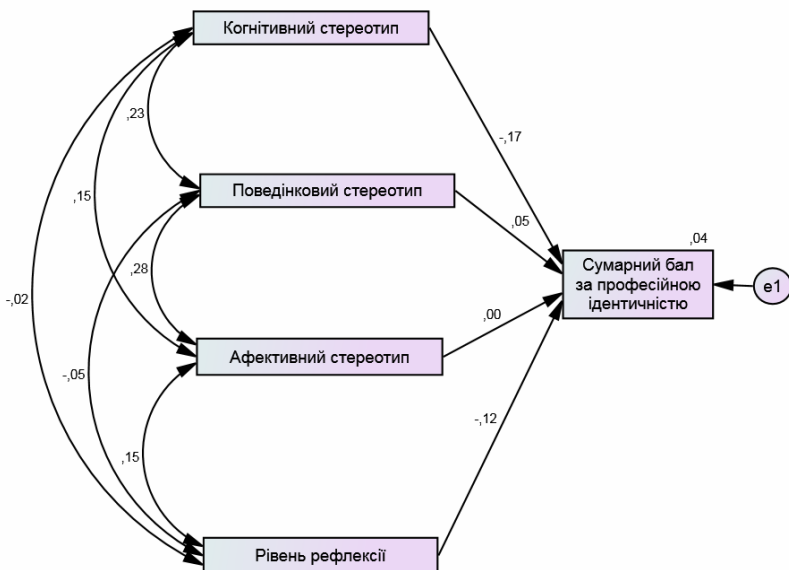

Рис. 2. Інтегральна модель впливу соціального стереотипу професії та рефлексії на професійну ідентичність студентів 5-го курсу

Незалежні змінні в регресійній моделі були додатньо пов'язаними одна з одною. Але лише коефіцієнт кореляції, який описував зв'язок між поведінковим і афективним стереотипами, був статистично значущим ($r = 0,284$). Це свідчить про те, що на етапі професійного розвитку, який відповідає 5-му курсу, починається диференціація стереотипів професійної діяльності – формується їх специфічність та унікальність. Разом з тим професійна самооцінка, задоволеність психологічною працею залишаються тісно пов'язаними із системою патернів професійної поведінки.

Беручи до уваги динамічні характеристики, властивості професійної ідентичності майбутніх психологів протягом усього періоду навчання, ми цілком погоджуємося з думкою Н. В. Старинської, яка зауважила, що на 1-му курсі майбутні психологи тільки починають долучатися до світу обраної професії, у них немає достатньої кількості

знань, повного уявлення про обрану спеціальність, але є бажання мати цю професію та впевненість у реальному здійсненні своїх прагнень. На 5-му курсі відбувається перехід від періоду студентства до професійної діяльності, що супроводжується часом сумнівами з приводу власної відповідності професії, наявності достатньої кількості знань, умінь та навичок, професійно важливих якостей для надання професійної психологічної допомоги, успішної професійної діяльності [2]. Як видно з побудованих моделей структурних рівнянь, ці сумніви відображаються у вигляді певної невідповідності в структурі професійних стереотипів.

Аналізуючи інтегральну модель впливу соціального стереотипу професії та рефлексії на професійну ідентичність психологів, які працюють за фахом, ми з'ясували, що найбільший вплив на професійну ідентичність чинить афективний стереотип, який охоплює професійну самооцінку, задоволеність психологічною працею тощо (рис. 3). Було визначено стандартизований коефіцієнт регресії, що описував зазначений вплив: $\beta = 0,264$. Цей коефіцієнт був на відміну від інших коефіцієнтів регресії статично значущим та характеризувався можливістю екстраполяції на генеральну сукупність.

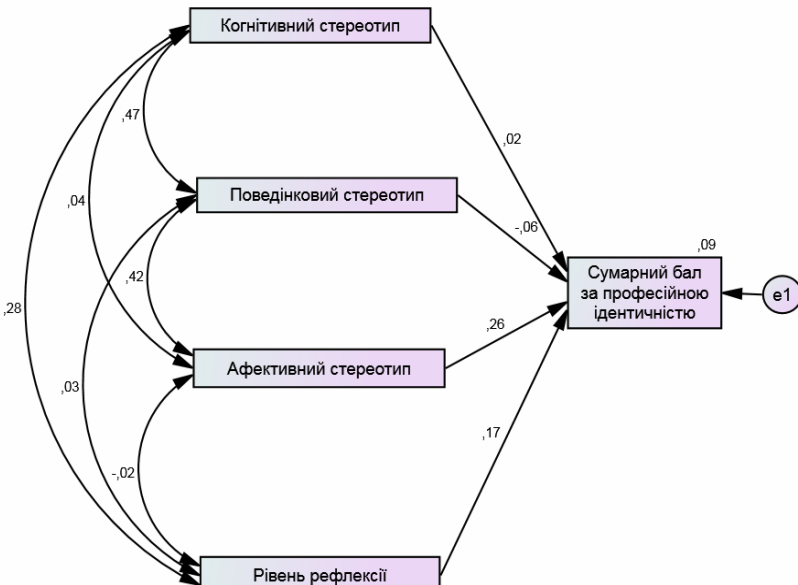

Рис. 3. Інтегральна модель впливу соціального стереотипу професії та рефлексії на професійну ідентичність у працюючих психологів

Таким чином, професійну ідентичність психолога на етапі професійної самореалізації визначають: емоційна відданість психолога своїй професії, а також такі елементи афективного компонента, як ставлення до своїх професійних дій, цілей та завдань, які фахівець означає у своїй професійній діяльності, до засобів досягнення цих цілей та оцінювання результатів своєї роботи; ставлення до системи міжособових стосунків; емоційна оцінка того, як він реалізує основні функції міжособового спілкування; ставлення до своїх професійно значущих якостей та в цілому до своєї особистості професіонала, а також відповідності своєму особистому ідеальному Я-образу.

Інші стандартизовані коефіцієнти регресії не були статистично значущими ($p > 0,05$). Серед них можна відзначити доволі суттєвий вплив рефлексії на професійну ідентичність ($\beta = 0,173$). Впливи когнітивного та поведінкового стереотипів на професійну ідентичність були досить слабкими ($\beta = 0,023$ і $\beta = -0,058$, відповідно).

В інтегральній моделі впливу соціального стереотипу професії та рефлексії на професійну ідентичність у працюючих психологів серед взаємозв'язків між предикторами слід виділити такі: між рефлексією і когнітивним стереотипом ($r = 0,282$), між когнітивним і поведінковим стереотипами ($r = 0,469$), а також між поведінковим і афективним стереотипами ($r = 0,417$). Якщо два останніх взаємозв'язки були міцними і в групі студентів 1-го курсу, а також слабкішими в групі студентів 5-го курсу, то спільне конструктне поле між рефлексією та когнітивним стереотипом з'являється лише у сформованих професіоналів. До речі, почуття професійної ідентичності Л. Б. Шнейдер визначає як зумовлений розвитком рефлексії в ході професійного навчання багаторівневий та інтегральний психологічний феномен, що забезпечує цілісність, ототожнення і визначеність особистості майбутнього психолога. На думку дослідниці, почуття професійної ідентичності є самореферентністю особистості, оскільки сприяє усвідомленню майбутнім психологом унікальності функціонального й екзистенційного власного "Я" у професійній діяльності. У процесі експериментального дослідження К. С. Тороп доведено, що так звана "синтезовість" рефлексії є провідним компонентом професійної ідентичності поряд із позитивним самоставленням, покладальністю і спрямованістю на професійно-педагогічний саморозвиток, задоволеністю професійною діяльністю, а також такими особистісними диспозиціями, як доброта, совісність, самовпевненість, самодостатність, нефрустрованість [3].

Аналізуючи коефіцієнти детермінації в трьох групах (див. рис. 1-3), ми з'ясували, що у студентів 1-го курсу цей показник становив $R^2 = 0,031$, у студентів 5-го курсу $R^2 = 0,040$, а у працюючих професіоналів $R^2 = 0,090$. Відповідно, обраний спектр параметрів: когнітивний

стереотип, поведінковий стереотип, афективний стереотип та рівень рефлексії – найкраще описує професійну ідентичність саме в групі професіоналів (табл.). Отже, у цій групі ідентичність уже сформувалась і найбільшою мірою залежить саме від обраних професійно важливих якостей (як було показано вище, насамперед від афективного компонента).

Таблиця

Оцінки параметрів інтегральних моделей впливу соціального стереотипу професії та рефлексії на професійну ідентичність

Параметри моделей	Групи дослідження		
	Студенти 1-го курсу	Студенти 5-го курсу	Працюючі психологи
Рефлексія стени → Професійна ідентичність	0,111	-0,121	0,173
Когнітивний стереотип → Професійна ідентичність	-0,005	-0,166	0,023
Поведінковий стереотип → Професійна ідентичність	0,006	0,047	-0,058
Афективний стереотип → Професійна ідентичність	0,131	0,002	0,264*
Рефлексія стени ↔ Когнітивний стереотип	0,078	-0,023	0,282*
Рефлексія стени ↔ Поведінковий стереотип	0,062	-0,045	0,026
Рефлексія стени ↔ Афективний стереотип	0,020	0,148	-0,019
Когнітивний стереотип ↔ Поведінковий стереотип	0,494***	0,229	0,469***
Когнітивний стереотип ↔ Афективний стереотип	0,264*	0,147	0,042
Поведінковий стереотип ↔ Афективний стереотип	0,579***	0,284*	0,417**

Примітка: * – статистична значущість оцінок параметрів на рівні $p < 0,05$, ** – на рівні $p < 0,01$, *** – на рівні $p < 0,001$.

Висновки. На етапі закінчення вишу в майбутніх психологів спостерігаються кризові явища у формуванні професійної ідентичності, передусім певна невідповідність між компонентами, що формують професійну ідентичність. Починається диференціація стереотипів професійної діяльності – формується їх специфічність та унікальність, що супроводжується часом сумнівами з приводу власної відповідності професії, наявності достатньої кількості знань, умінь та навичок, про-

фесійно важливих якостей для надання професійної психологічної допомоги, успішної професійної діяльності.

Побудовані інтегральні моделі впливу соціального стереотипу професії та рефлексії на професійну ідентичність показують, що в процесі професійного розвитку обраний спектр параметрів: когнітивний стереотип, поведінковий стереотип, афективний стереотип та рівень рефлексії – найкраще описує професійну ідентичність саме в групі професіоналів. У цій групі ідентичність уже сформувалася та найбільше залежить саме від професійно важливих якостей – у першу чергу від афективного компонента.

Література

1. Дружиніна І. А. Дослідження професійного складника в структурі ідентичності студентів-психологів / І. А. Дружиніна // Психологічні перспективи. – 2012. – Вип. 19. – С. 91–101.
2. Старинська Н. В. Особливості професійної ідентичності майбутнього психолога в аспекті його професіоналізації / Н. В. Старинська // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія. – 2014. – Вип. 48. – С. 233–242.
3. Тороп К. С. Усвідомлення особистісного досвіду майбутніми педагогами як чинник формування їхньої професійної ідентичності : автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.07 / К. С. Тороп; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2008. – 18 с.
4. Фонарев А. Р. Развитие личности в процессе профессионализации / А. Р. Фонарев // Вопросы психологии. – 2004. – № 6. – С. 72–83.
5. Чуйко О. Психологічні особливості становлення професійної ідентичності студента-психолога / О. Чуйко, Х. Червак // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – 2014. – Вип. 19 (1). – С. 164–173.

References

1. Druzhynina, I. A. (2012). Doslidzhennia profesiinoho skladnyka v strukturі identychnosti studentiv-psykholohiv [The research professional component in the structure of identity of psychology students]. *Psykhologichni perspektyvy* [Psychological perspectives], 19, 91–101 (ukr).
2. Starynska, N. V. (2014). Osoblyvosti profesiinoi identychnosti maibutnoho psykholoha v aspekti yoho profesionalizatsii [The future psychologists' features of professional identity in aspect of his professionalization]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho univertsytetu imeni H. S. Skovorody. Psykhologhiia* [Bulletin of Kharkiv National Pedagogical University named after G. S. Skovoroda. Psychology], 48, 233–242 (ukr).
3. Torop, K. S. (2008). Usvidomlennia osobystisnoho dosvidu maibutnimy pedahohamy yak chynnyk formuvannia yikh profesiinoi identychnosti [The awareness of personal experience of future teachers as a factor shaping their professional identity], Abstract of Ph. D. dissertation, Institute of Psychology named after G. S. Kostyuk APN of Ukraine, Kyiv (ukr).

4. Fonarev, A. R. (2004). Razvitiye lichnosti v protsesse professionalizatsii [The personality's development in the process of professionalization]. *Voprosy psikhologii* [Questions of psychology science], 6, 72–83 (rus).
5. Chuyko, O., Chervak, Kh. (2014). Psykholohichni osoblyvosti stanovlennia profesiinoi identychnosti studenta-psykhologa [The psychological features of formation professional identity of student psychologist]. *Zbirnyk naukovykh prats: filosofii, sotsiologii, psykholohii* [The collection of scientific articles philosophy, sociology, psychology], 19 (1), 164–173 (ukr).

Samkova O. M. Impact of social stereotypes and reflexion onto psychologist's professional identity.

The article contains an analysis of transforming social stereotypes of the profession at various stages of a professional psychologist's development. A result of research revealed the specifics of system of social stereotypes regarding the "psychologist" profession and also showed the role of reflection in learning and practicing. It is shown that the severity of occupational stereotyping is associated with individual personality traits: the more the person focuses on his or her social roles, status and other characteristics of group membership, the more he or she is exposed to professional social stereotypes. It was found that realistic instruction on skills development, striving to achieve the highest level of professionalism correlated positively with the severity of reflexivity, differentiation of personal identity and representation of communication, physical, active components and personal "I" in the structure of identity. Based on the results of the study, there are explained the mechanism of influence of social stereotypes on the profession and reflection on professional identity. It is found that in the process of developing a social stereotype a profession, represented by cognitive, behavioral, affective components and the level of reflection, describe sthe professional identity of a group of professionals, since identity is already formed and essentially depends on professionally important qualities.

Key words: social stereotypes, reflection, professional identity, professional qualities, stages of professional development.

© Самкова О. М.